

Феномен відсталості з перспективи глобальної історії

Анотація. **Мета дослідження** – проаналізувати концепт «відсталість», процес його ресемантизації (зміни смислів) у контексті сучасної глобальної історії. **Методологія** – принципи антиколоніальної критики (мультикультуралізм) та горизонтальної історіографії (ідея взаємодії та зв'язків). **Наукова новизна.** У традиційному дискурсі націоналізму «відсталість» означала нестачу, недорозвинутість, «неісторичність» нації. Із 1990-х рр. під впливом антиколоніальної критики концепт «відсталість» сприймається як «інакшість», «виключність». У рамках глобальної історії він інтерпретується з погляду багатовекторності історичного розвитку, теорії «множинності сучасностей», адже будь-яка самобутність (відсталість), ексклюзивність в історії держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, прояв історичної норми. Ідея відсталості верифікується на прикладі історії трьох «периферійних» імперій: Іспанської, Російської, Австро-Угорської в межах XIX ст. Іспанські історики трактують відсталість як «культурну», уважають, що історію XIX ст. визначали лібералізм та імперія, а Іспанія зберігала свій статус колоніальної імперії. Російські фахівці використовують як аналог поняття «норми» / «нормальності» й наголошують, що історію Росії XIX ст. визначали відсталість та «наздоганяюча» модернізація. При тому відсталість має також і політичні імплікації, тобто сприймалася як «особливий шлях» Росії. В українській історіографії ідея відсталості («неісторичної» нації) рухається в напрямі до визнання поліваріантності (множинності) історії, що руйнує західну модель розвитку як історичного стандарту та взірця. Такі риси української історії, як дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, котрі традиційно сприймалися як її вади, ознаки відсталості, «неповноти» історії й нації, можуть перетворитися на її переваги. «Українське XIX століття» визначає бінарна модель «відсталість» / «відродження». При цьому «відродження» прочитується в контексті глобальної історії як культурний трансфер ідей, людей, технологій. **Висновки.** Концепт «відсталості», котрий переживає стадію реінтерпретації та засвідчує кризу ідеології євроцентризму, наразі належить до інструментарію глобальної історії В її рамках «відсталість» утрачає принижуючий характер і сприймається у глобалізовану світі як історична даність – прояв самобутності, варіант норми або напрям багатовекторності історії.

Ключові слова: відсталість, глобальна історія, історія імперій, дев'ятнадцяте століття, Росія, Іспанія, українська історія, «ідея зв'язності та заплутаності».

Відсталість як концепт

Концепт «відсталість» по праву вважається продуктом ідеології євроцентризму, що виникає в XIX ст. внаслідок зростання капіталізму та поширення імперської експансії у світі. У рамках євроцентризму ідея політичної, економічної, культурної й технологічної вищості або домінування Європи природно співіснувала з поняттям «неісторичних народів» або «відсталості».

Не випадково в історіографії XIX ст. популярним був поділ народів на «історичні» / «неісторичні», «повні» / «неповні» нації. До «неісторичних», як відомо, відносили й українців. Розділення націй на «історичні» / «неісторичні» теоретично було обмірковане І.В.Ф.Гегелем і «набуло самостійного значення в юридичній та адміністративній практиці Габсбурзької імперії». Під час революції 1848 р. термін «неісторичні народи»

з'явився в публіцистичній літературі й поширився в політичних дискусіях. За словами І.Лисяка-Рудницького, у Габсбурзькій імперії народи Австро-Угорщини були поділені на дві категорії: національні групи з самостійною національною історією та без неї. До перших зараховували німців, угорців, чехів, поляків, хорватів, італійців, до других – словаків, сербів, словенців, румун, українців (русинів). На противагу «старим усталеним націям Європи» українці потрапили до числа «нових націй»¹. Як бачимо, «неісторичність», «неповнота» нації ототожнювалися з відсталістю, це були категорії одного ряду, що принижували значення того чи іншого народу.

Уважається, що концепт «відсталість» має два аспекти: емоційний і науковий. У першому випадку він наче містить негативні конотації, нотки образи, зневаги; у другому – відіграє інструменталістську роль у дослідженні: «З одного боку, цілком зрозуміло, що й само слово “відсталість”, і тим більш саме словосполучення “відстала країна” на емоційному рівні можуть сприйматися як зневажливі, навіть образливі. Однак у даному випадку йдеться про мову науки, де дане поняття має не оціночне, а констатуюче значення»².

У науковому ж сенсі концепт широко використовували як «культурна» чи «економічна» відсталість. Безумовно, конструктивним є вираз «перевага відсталості», що зустрічається у спеціальній літературі. До прикладу, Е.Вульф у праці «Європа та народи без історії» (1982 р.) одним із перших зазначав, що причина індустріальної революції – це «привілей відсталості» агресивної й периферійної Європи, котра зуміла очолити процес глобалізації з центром в Азії³. У більшості випадків концепт «відсталість» як інтелектуальний артефакт евроцентризму був поширений в історіографіях домінуючих націй і нав'язувався іншим як стандарт історичного мислення та письма. Ситуація з конструктом «відсталість» змінюється наприкінці ХХ ст. в умовах глобалізації й суттєвих трансформацій у новітньому історієписанні.

Відсталість у ракурсі глобальної історії

У 1990-х рр. під впливом антиколоніальної критики концепт «відсталість», котрий використовувався у західному дискурсі стосовно Східної та Південної Європи, вступив у фазу реінтерпретації, ресемантизації, тобто зміни смислів. Відсталість спершу починає сприйматися в рамках мультикультуралізму, що означало не слабкість, другорядність, меншовартість, а радше інакшість, самотність, самодостатність. Згодом під сумнівом опинилася й сама ідея історичного прогресу. Дослідники заговорили про те, що прискорений розвиток Західної Європи становить не норму, а виняток, що потребує пояснень. Водночас економічний поступ Східної Європи, на думку М.Тодорової, варто сприймати не як відсталість, а навпаки – як норму⁴. Словом, термін «відсталість» у різних історіографіях має свою історію.

Важливо наголосити, що нині проблема відсталості («backwardness») набуває актуальності в рамках методології «нової глобальної історії»⁵. Так, американсько-іспанські

¹ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.32–33.

² Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости» // Quaestio Rossica. – Vol.6. – 2018. – №1. – P.200.

³ Wolf E. Europe and the People without History. – Berkeley, 1982; Вульф Е.П. Европа і народи без історії / Пер. з англ. І.Пошивайла. – К., 2004.

⁴ Todorova M. Imagining the Balkans. – Oxford Univ. Press, 1997. – P.146; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – P.191.

⁵ Burguera M., Schmidt-Nowara Ch. Backwardness and its discontents // Social History. – 29. – 3. – 2004. – P.279–283; Burdiel I. Myths of failure, myths of success: new perspectives on nineteenth-century Spanish liberalism // Journal of Modern History. – 70. – 4. – 1998. – P.892–912; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – P.185–206.

дослідники М.Бургуера та К.Шмідт-Новара в передмові до одного з чисел журналу «Соціальна історія», цілком присвяченого проблемі відсталості, говорять про неї в іспанському контексті⁶. Примітно, що вони оперують таким аналогом поняття «відсталість», як «культурна відсталість» або «статус пізнього приходу». Автори пов'язують особливості сучасної іспанської історіографії із занепокоєнням щодо її «інтелектуальної відсталості», або радше «статусом пізнього приходу» («late-comer status»). Це означає, що останнім двом століттям іспанської історії не без труда вдається вписуватися у загальноєвропейські моделі через інтелектуальну та інституціональну ізоляцію, нав'язану тридцятирічним режимом Ф.Франко⁷.

Російський дослідник О.Каменський вважає проблему відсталості базовим теоретичним концептом при вивченні історії Росії XIX ст.⁸ Більше того, у рамках популярного в Росії «патріотичного» дискурсу її «вікова відсталість» має вважатися за «міф, що потребує спростування»⁹. Автор привертає увагу до того факту, що з 1990-х рр. саме поняття «відсталість» було «визнане образливим, натомість почали говорити й писати не про відсталу країну/культуру/економіку, а про іншу культуру, іншу модель економічного та соціального розвитку, іншу модель модернізації й т. д.»¹⁰. Показово, що сам концепт не відкидають – йому шукають відповідники в національних історіографіях. Справа в тому, що цей концепт поширений стосовно країн Центрально-Східної та Південної Європи. Так, у російській історіографії використовують замість нього поняття «нормальність», «нормалізація, «норми в історії»¹¹.

Проблема відсталості, історичних та неісторичних націй була актуальною й в українській історіографії. Варто згадати слова І.Лисяка-Рудницького про те, що історичність «не завжди була лише благом. В окремих випадках вона обтяжувала націю небажаною спадщиною»¹². І навпаки – «неісторичність», «відсталість» могли давати переваги «народом без історії». Адже «відсталість (у російському форматі – «нормалізація», «нормативність», «норма») цілком уписується не лише у фрейм антиколоніальної критики, зокрема епістемологічні рамки мультикультуралізму, але й у концепцію «множинності сучасностей». Це означає, що будь-яка виключність, самотність (відсталість), ексклюзивність в історії країни, держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, прояв історичної норми / нормальності.

Отже такі риси української історії, як дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, брак лідерської харизми, отаманщина, котрі традиційно сприймалися як її вади, ознаки відсталості, «неповноти» історії чи нації тепер можуть перетворитися на переваги. Як «молода» нація український народ (за логікою М.Тодорової¹³) відкритий до нового, тобто має схильність, спираючись на національні традиції, користуючись попереднім досвідом інших народів і країн, прискорити темпи свого розвитку, вивести його на якісно новий рівень. Той шлях, який інші країни й народи проходили століттями, Україна завдяки властивим їй особливостям може здолати за історично короткий проміжок часу (В.Липинський).

⁶ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents. – P.280.

⁷ *Ibid.* – P.282.

⁸ *Каменский А.* К проблеме «вековой русской отсталости». – P.186.

⁹ Там же. – P.187–189.

¹⁰ Там же. – P.191.

¹¹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1999.

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй. – С.35.

¹³ *Todorova M.* *Imagining the Balkans.* – Oxford Univ. Press, 1997.

Таким чином, ресемантизація концепту «відсталість» відкриває нові перспективи та інструменталістські можливості перед сучасним істориком. У рамках мультикультуралізму відсталість сприймається як інакшість і допускає відмову від ідеї прогресу. Інтерпретація відсталості з перспективи багатоваріантності в історії руйнує авторитет західної моделі розвитку як історичної норми та взірця. Усе це дозволяє вписувати ідею відсталості до набору інструментарію нової глобальної історії. У практиках сучасного історієписання реінтерпретація поняття «відсталість» засвідчує стан кризи евроцентризму.

«Відсталість»: казус Іспанії

В іспанській історіографії за доби глобалізації також актуалізована ідея відсталості. Наративи національної історії та культури ранньомодерних часів, як констатують М.Бургуера та К.Шмідт-Новара, називають «чорною легендою» («black legend» – винахід пропагандистів Нідерландської революції 1568–1648 рр.), що зображувала іспанців «жорстокими й нетерпимими, садистськими вбивцями протестантів в Європі та індіанців в Америці». Із занепадом іспанської гегемонії об'єктом дослідження стає вже не жорстокість мешканців Піренейського півострова, а саме відсталість. І, як наслідок, кліше відсталості стирало з історії Іспанії XIX–XX ст. такі широкі програми досліджень європейських істориків, як «перехід від старого режиму до капіталістичного буржуазного суспільства, історії робітничих класів, досвід світових війн, європейські процеси політичної й економічної модернізації, питання, пов'язані з імперією, деколонізацією та постколоніалізмом»¹⁴. Песимістична атмосфера часів режиму Ф.Франко і створила сучасну іспанську історію, написану в 1960–1970-х рр., згідно з якою «криза XX ст. вважалася результатом шерегу невдач та провалів у XIX ст.: провал промислової революції, провал буржуазної революції, слабкість іспанського лібералізму, відсутність політичної мобілізації. Нестримна динаміка класової боротьби в контексті економічної, політичної, соціальної відсталості неминуче призвела до братовбивчої війни другої половини 30-х рр. і до виникнення фашистського режиму, котрий здійснював культурні й політичні репресії». Автори закликають переглянути такі непродуктивні інтелектуальні дихотомії, як «відсталість» та «сучасність»: «Дослідження останніх двох десятиліть були зосереджені на процесах соціальних і політичних змін у дев'ятнадцятому столітті, у той час, як нові аналітичні перспективи поставили під сумнів більш непродуктивні концептуальні дихотомії, як-от відсталість проти сучасності»¹⁵.

Особливий інтерес становить позиція іспанських істориків Х.Луенго та П.Далмау, котрі аналізують проблему відсталості в контексті глобальної історії. В есеї «Історієписання Іспанії у глобальну епоху: зв'язки й заплутаності в XIX ст.» вони конструюють свою модель Іспанії поза минулого століття не з традиційної націоналістичної перспективи, а з погляду глобальної історії – методології зв'язності та заплутаності¹⁶. «Іспанське XIX століття», на їхню думку, визначають дві великих теми (лібералізм, імперія), котрі мали вплив на світову історію. Примітно, що історія Іспанії розглядалася крізь «парадигму відсталості», яка, уважають автори, почала оспорюватися у два останніх десятиліття, хоча у центрі уваги залишалася національна держава. Проте історія Іспанії може бути перепрочитаною у світлі

¹⁴ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents. – P.279.

¹⁵ *Ibid.* – P.280.

¹⁶ *Luengo J., Dalmau P.* Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century // *Journal of Global History.* – 2018. – 13. – P.425–445.

підходів «заплутаності» («entanglements») і «зв'язності» («connections»). Лібералізм та імперія – ключові ідеї іспанського XIX ст. – мають «гібридне походження, включаючи європейський, атлантичний та глобальний виміри». До речі, автори відносять Іспанську імперію до так званих «периферійних»¹⁷. До цього ж типологічного ряду можна зарахувати також Російську та Австро-Угорську імперії XIX ст. Базовий постулат дослідників полягає в тому, що «Іспанська імперія XIX ст. – простір глобальної взаємодії». Як аргумент вони посилаються на слова лорда Солсбері, британського прем'єр-міністра (1898 р.), котрий так передбачав майбутнє світу: «Живі нації будуть поступово вторгтися на територію тих, які вмирають, і зерна та причини конфліктів між цивілізованими націями з'являться швидко»¹⁸. Саме в рамках дихотомії «вмираючі» / «живі» народи традиційно пояснювали історію Іспанської імперії в XIX ст.

Водночас, констатують Х.Луенго та П.Далмау, якщо Іспанія зображується як «скам'яніла», то Французька і Британська імперії були динамічними, переживали епоху експансії. Якщо занепад Іспанської імперії пояснюється двома чинниками – «хворобливим поєднанням політичного деспотизму та релігійного фанатизму», то Великобританія і США втілювали «чесноти протестантських європейських націй», як-от демократичні інститути, свобода віросповідання, політика економічного невтручання¹⁹.

Автори статті маніфестують свою позицію глобальних істориків, пропонуючи відмовитися від колоніального підходу (парадигма Прескотта²⁰) й подивитися на минуле Іспанії XIX ст. з позицій методології взаємодії та зв'язків: «По-перше, слід відзначити, що втрата територіальних володінь у 1820-х і 1898 рр. не поклала край іспанській присутності за межами Іспанії, а радше змінила характер її та обриси. Наприклад [...] міграція, торгівля й обмін ідеями між колишнім мегаполісом і новими латиноамериканськими республіками залишалися усталеними впродовж цілого століття. Отже нова формула, котра зміцнювала культурні та мовні зв'язки через Атлантику, означала “нову імперію”, на підставі якої Іспанія вважалася колоніальною державою у XX ст.»²¹.

Цілком очевидно, що дослідники використовують інструментарій «перехресної» («histoire croisée») або «заплутаної» («entangled history») історії, коли говорять про такі зв'язки і взаємодію, як міграції, торгівля, обмін ідеями. Це відкриває нові горизонти глобально-історичного підходу, доводить його евристичний потенціал, що може стати у пригоді при інтерпретації історії інших регіонів, країн, народів.

Х.Луенго і П.Далмау аналізують також конкретні форми й механізми глобальних зв'язків, як міграції та мобільність населення: «Глобальний характер Іспанії XIX ст. також може бути розглянутий через мобільність людей. Чимало рабів, работорговців, політичних біженців і мігрантів перетинали кордони й континенти впродовж століття. Що робить справу Іспанії особливо актуальною для питання рабства з глобальної перспективи, так це те, що Іспанія була останньою європейською державою, котра скасувала рабство, у Пуерто-Ріко й у 1886 р. на Кубі». Узагалі позаминулому століттю була властива, як стверджують автори статті, «глобальна мобільність» у вигляді таких різних моделей міграції («patterns of migration»), як переміщення населення Карибського регіону, Перу, Північної Африки, Алжиру²².

¹⁷ Ibid. – P.428.

¹⁸ Ibid. – P.434–435.

¹⁹ Ibid. – P.435.

²⁰ Див.: Ibid.

²¹ Ibid. – P.436.

²² Ibid. – P.440.

Таким чином, іспанські дослідники пропонують глобальну історію як альтернативний підхід щодо національної історії: «Усупереч загальній тенденції розглядати Іспанію як державу, що розпалася, ми коротко показали через різні теми й сюжети, як глибоко країна була залучена у широке коло глобальних зв'язків». Висновок один: при написанні сучасної іспанської історії «слід урахувувати Глобус, а не лише Піренейський півострів». Уписування Іспанії у глобальну історію фахівці будують на засадах методології зв'язків і заплутаності: «Ми вважаємо, що відстеження зв'язків і заплутаності покаже, в якому ступені Іспанія служила зоною контакту між Європою, Америкою, Африкою й Азією». При цьому автори виступають проти домінування національної держави та за багатоголосся національної історії²³.

«Відсталість» або «норма» російської історії

Термін «відсталість» був поширеним також у Російській імперії дореволюційного часу, зокрема при оцінках таких подій, як перетворення Петра I, реформи середини XIX ст., а згодом П.Столипіна й С.Вітте. У радянській історіографії побутував термін «культурна відсталість». Із 1990-х рр. у Росії набирає популярності концепція модернізації, складовою якої вважалася «відсталість».

Загалом історію Росії XIX ст. визначають, за логікою О.Каменського, такі характерні риси, як відсталість і модернізація. У середовищі російських та зарубіжних авторів домінувала думка про те, що в Росії модернізація мала «наздоганяючий» характер. Причому концепція «наздоганяючої модернізації» передбачала визначальну роль держави як регулятора економічних процесів і здебільшого була пов'язана з авторитарними чи диктаторськими формами правління. Згодом дослідники заговорили про різні моделі модернізації.

В останні десятиліття нових інтерпретацій набуває також і концепт «відсталість». На думку О.Каменського, ідея «нормальності» / «відсталості» цілком корелюється з ідеєю мультикультуралізму, адже йдеться не про відсталість, а про інакшість Росії, країн Східної Європи. При цьому мультикультуралізм, що наголошує поліваріантність історії, є прямою ознакою кризи євроцентризму: «Другий трек “нормалізації” російської історії представлений переважно західними істориками. Пов'язані з ним основні ідеї зводяться до того, що саме поняття норми не визначене, що орієнтація на Західну Європу як норму непродуктивна й науково необґрунтована, у тому числі тому, що “Захід” або “Європа” – це радше інтелектуальні конструкти, ніж історична реальність. Зрозуміло, що подібний погляд пов'язаний із загальним відходом сучасної історичної науки від євроцентричності та утвердженням уявлення про багатоваріантність історичного розвитку. Основний висновок, який при цьому робиться, полягає в тому, що Росія не була “ненормальною”, але, у відповідності з правилами мультикультурного підходу, вона була іншою»²⁴.

Примітно, що на російському ґрунті ідея відсталості сприймається не лише як базовий концепт історії Росії XIX–XX ст., але має політичні імплікації. Ідея відсталості була запозичена ще російськими слов'янофілами в німецьких романтиків на початку XIX ст. і трактувалася як «особливий шлях». Формула «відсталість як особливий шлях» була присутня не лише в російській історіографії, але й у масово-політичному дискурсі останніх двох століть. Згодом вона трансформувалася в концепцію євразійства, а нині постає як уявлення про Росію як про начебто «особливу цивілізацію», що дає підстави сучасним політикам і публіцистам цієї країни

²³ Ibid. – Р.444–445.

²⁴ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.194.

маніпулювати поняттям «цивілізація» задля обґрунтування «російської самобутності» й неприйнятності для неї демократії західного зразка²⁵.

Проблема «відсталості як особливого шляху» Росії стала також предметом дискусії у сучасній російській і західній літературі. Так, Л. Мілов доводив, що тривале існування кріпосництва та самодержавства пояснюється особливими кліматичними умовами²⁶. Дехто із західних авторів, наприклад А. Станціані, сприймає такі явища, як праця кріпаків, несвобода мільйонів росіян «як культурну самобутність, властиву їм за замовчуванням»²⁷. При обговоренні книги швейцарського історика Ф. Шенка²⁸ йшлося про два підходи щодо історії Російської імперії XIX ст. Перший, із перспективи парадигми «відсталості» або «наздоганяючої модернізації», передбачав порівняння соціально-економічного й політичного розвитку Росії з ідеальним типом «Заходу» та позитивну оцінку процесу модернізації. Другий виходив з альтернативних шляхів розвитку Росії та визнавав амбівалентність епохи модерну. У кінцевому рахунку все зводилося до визнання двох різних моделей модернізації, а Росії відмовлялося в належності до Європи. Ф. Шенк наполягає, що йдеться про модернізацію, але іншої її моделі, через що її не варто порівнювати з модернізацією в європейських країнах»²⁹. У підсумку він пропонує розглядати «історію транспортно-технічного освоєння Російської імперії в XIX ст.» не в парадигмі «відсталості», а з перспективи її суспільно-політичної та культурної трансформації в результаті появи транспорту на паровому двигуні. Іншими словами, у фокусі уваги Ф. Шенка перебуває не відсталість, «недостатність російської історії», а ті «амбівалентні соціальні й культурні тенденції розвитку, котрим дали поштовх будівництво та використання залізниць у Російській імперії»³⁰.

О. Каменський упевнений в європейськості Росії, котра зробила два історичних (цивілізаційних) вибори на користь Європи – у X та XVIII ст. У X ст. вона прийняла християнство в «його православному ізводі, як би у затінку залишається той факт, що це був вибір на користь іудео-християнської цивілізації, а значить на користь Європи». На рубежі XVII–XVIII ст. Росія зробила другий свідомий вибір на користь Європи, ставши на шлях запозичення соціально-політичних і культурних інститутів та досягнень європейської цивілізації, як-от наука, освіта, мистецтво, театр, література, музика, архітектура, побут, ґастрономія, одяг, дворянські титули, нагороди, публічна преса, колекціонування, благодійність, банки, принципи обігу капіталу, практики проведення дозвілля та міжособистісної комунікації, картографія, ідеї про суспільство, державу, виховання тощо. «Кожен із цих інститутів мав свою історію, аж ніяк не обов'язково зародився саме в Європі, був характерний лише та тільки для неї, але у сукупності, у поєднанні один з одним вони й утворювали те, що прийнято називати європейською цивілізацією».

Усі ці досягнення Росія запозичувала в оригінальних модифікаціях із різних куточків Європи – Голландії, Швеції, Англії, Франції, Німеччини, Італії. Результатом цього складного й нелінійного процесу культурної рецепції О. Каменський вважає російську суспільну думку, яка творчо переосмислювала ідеї французького просвітництва XVIII ст., німецьких романтиків XIX ст., різних консервативних, ліберальних, соціалістичних течій філософської, соціальної думки, «а в результаті й велика

²⁵ Там же.

²⁶ Мілов Л.В. Великоорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998. – 573 с. Див. також: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.194.

²⁷ Див.: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.197.

²⁸ Шенк Ф. Поезд в современность: Мобильность и социальное пространство в России в век железных дорог. – Москва, 2016.

²⁹ Див.: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.195.

³⁰ Шенк Ф. Поезд в современность... – С.488–490; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.196.

російська культура XIX–XX ст., і XVIII ст. був обумовлений, а можливо і визначений вибором X ст.»³¹.

Узагалі використання концепту «відсталість» О.Каменський вважає «інтелектуальною пасткою», яка полягає в тому, що одні дослідники говорять про подібність російської та європейської історій, інші навпаки – про «особливий шлях» Росії. Вихід із такої ситуації автор убачає в оновленні методологічного інструментарію сучасних історичних студій через надання уживаним поняттям нового сенсу та значення. Нині численні емпіричні дослідження зарубіжних і російських істориків створюють більш складний, багатовимірний образ минулого, ніж той, що існував в історіографії попередніх століть. А інтерпретація цього багатовимірного образу історії потребує більш тонкого інструментарію, що не зводиться ані до поняття «відсталість», ані до поняття «інший» / «інша». Ідеться не про те, щоб відкинути ці поняття, але про те, аби доповнити їх новими, уточнюючими визначеннями й наповнити новим змістом³².

«Відсталість» України: вади чи перевага

Становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій традиційно характеризувалося узагальнюючим поняттям «відсталість». Обидва цих утворення належали до так званих «периферійних» імперій, на відміну від динамічних Французької та Британської, котрі спиралися на такі протестантські морально-духовні цінності, як свобода віросповідання, демократичні принципи та інститути, вільний економічний ринок. Натомість Російська й Австро-Угорська імперії були обтяжені громіздким бюрократичним апаратом, мали поліетнічний склад населення, слабку економіку та інфраструктуру, нерозвинуті суспільні комунікації, що створювало соціально-політичні непорозуміння, призводило до конфліктів у суспільстві.

Звісно, у соціально-політичному аспекті термін «відсталість» має принижуючий характер, часто корелюється з дискусіями навколо питання про колоніальний статус української економіки, провінційність культури у Східній Україні та відсутність еліт – у Західній. Водночас концепт «відсталість» сприймається не лише в емоційному, але й у науковому плані як дослідницький інструментарій. Слід констатувати, що в нинішньому історієписанні термін «відсталість» змінює свій первісний сенс як «нестача» або «недорозвинутість». Нині відбувається його ресемантизація, поняття наповнюється новими змістами та соціально-політичними конотаціями.

Концепт «відсталість» входить до новітнього інструментарію глобальної історії. По-перше, ідею відсталості в історії актуалізує відмова від ідеї лінійного розвитку, історичного прогресу. У сучасних дослідженнях минуле постає як багатовимірний, багатоплановий процес із різними темпоральностями, відчуттям часу і простору.

По-друге, нові змісти концепту «відсталість» сигналізують про кризу євроцентризму як ідеології, що сформувалася на рубежі XVIII–XIX ст. Під впливом антиколоніальної критики наприкінці 1990-х рр. «відсталість» почала сприйматися як прояв мультикультуралізму, тобто «інакшості», «відмінності». Криза євроцентризму, як відомо, пов'язана з ідеями «занепаду Заходу», кінця домінування його моделей розвитку на планеті. Розмаїття й водночас єдність глобалізованого світу трансформували ідею іншування / інакшості («інший» / «чужий») у серійний ряд множинності, численних різновидів (інакшостей). Із перспективи глобальної історії

³¹ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.199.

³² Там же. – Р.202.

світ нині сприймається у множині – як сукупність інакшостей. Теорія множинності модерностей / сучасностей (Ш.Айзенштадт) виступає маркером глобально-історичного аналізу й цілком вписується у структури горизонтальної історіографії³³.

По-третє, концепт «відсталість» гармоніює з методологією ідеї «зв'язності» («the idea of connectedness») і «заплутаності» («entanglement»), що також становить інструментарій глобальної історії³⁴. Отже самотність українського минулого «означає постійне протистояння, взаємодію і взаємопроникнення спільнот і культур»³⁵. Ці слова І.Лисяка-Рудницького, сказані на початку 1980-х рр., звучать сьогодні актуально в контексті ідеології сучасної глобальної історії. Саме нові дослідницькі практики й ідеї дають можливість сприймати українське минуле крізь призму глобальної взаємодії територій, культур, ідей, технологій, наголошуючи водночас його самотність та інклюзивність. У світлі сучасної глобальної історії наново пресмислюються проблеми «відсталості» України, «неісторичності» української нації. Використання тут старого/нового терміна «відсталість» (надто в контексті переосмислення української історії XIX ст.) цілком доречне.

Центральна тема «українського XIX століття» полягає в ідеї створення України як глобального проекту. Складовою української історії цього періоду є імперський чинник. На українських територіях у складі Російської та Австро-Угорської імперій практично існували дві моделі імперської інтеграції. Обидві вони мали модернізаційний характер, але різні вектори змін. Водночас трансформаційні процеси у цих імперських анклавах кожен зі свого боку сприяли кристалізації української нації та практичній реалізації українського (державного) проекту на початку 1918 р. Саме цей період відзначений формуванням економічних, соціокультурних та ідейно-політичних передумов виникнення України як глобального проекту.

У XIX ст. українські території ввійшли в орбіту європейської світ-економіки. Модернізаційні процеси в господарстві Наддніпрянської України були пов'язані з індустріальною революцією, котра розпочалася у цукровій галузі, виникненням нового класу підприємців-модернізаторів. Мережа залізниць утворювала відчуття глобальної єдності, а також простір для економічних, соціальних, культурних, особистісних комунікацій.

Із другої половини XIX ст. українське суспільство в російському імперському анклаві переживало справжню соціальну революцію. Розвиток підприємництва призводив до швидкої урбанізації, припливу населення в міста, що мало наслідком спеціалізацію праці, зміну відносин між статями. Стандартизація науки, успіхи точних і фундаментальних галузей знання, обмін новими технологіями сприяли розвитку транспортної й комунікаційної інфраструктур. У результаті глобальних змін масовою та доступною стала освіта.

Політична складова України як глобального проекту XIX ст. творилася з різних соціально-політичних потоків: культурних, літературних, національних рухів, ідеологій і партій. Стихійному формуванню політичного досвіду українського народу сприяли війни – від локальних (1812 р., Кримська) до Першої світової (коли чи не основним театром бойових дій виявилася Галичина), повстання (декабристів, польські 1831, 1863 рр.), та виступи селян. Пробудженню політичної свідомості українства прислужилися революції XIX ст.: європейська демократична

³³ Eisenstadt S.N. Multiple Modernities // *Daedalus*. – 2000. – Vol.129. – №1; Schäfer W. Reconfiguring Area Studies for the Global Age // *Globality Studies Journal*, 31 December 2010 [Електронний ресурс]: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

³⁴ Bauck S., Maier Th. Entangled History // *InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives* [Електронний ресурс]: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

³⁵ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй. – С.37.

1848 р. та антиімперська аграрна 1905–1907 рр. в імперських анклавах Габсбургів і Романових.

Орієнтована на реалізацію політичного проекту України діяльність активно українства була представлена культурно-просвітницькими гуртками (Кирило-Мефодіївське товариство, редакції часописів «Основи», «Киевская старина»), громадським, народовським рухами на українському Сході й Заході, а також зародженням політичних партій, зусиллями котрих на тлі політичної кризи 1917 р. було утворено УНР як реалізацію глобального національного проекту.

Таким чином, специфіка та інклюзивність української історії ХІХ ст. полягала в тому, що інтеграційні процеси в економіці, зрушення у соціальній сфері, пов'язані з індустріалізацією, урбанізацією, формуванням індустріального суспільства та класу українського підприємництва в підросійській Україні, корегувалися з процесами лібералізації політичного життя українства в імперському анклаві Габсбургів, активізації політичних рухів та утворення перших політичних проектів (партій, громадських організацій), що сприяло поступовому формуванню у свідомості активного українства спочатку ідеї етнічної, мовної, а згодом – політичної та економічної єдності всіх частин українського етнічного масиву.

Характерною ознакою «українського ХХ століття» є бінарна модель: «відсталість» / «національне відродження». Важливо, що в рамках глобальної історії переосмислюється й саме поняття «відродження», що сприймається як культурний трансфер ідей, людей, технологій, суспільних інститутів, громадсько-політичних рухів³⁶. Це означає, що будь-яке відродження (зокрема Ренесанс) є результатом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Так, українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, суспільно-політичних рухів: європейського просвітництва ХVІІІ ст., французького романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної та політичної думки, польського й інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик. Відомо, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами і громадськими діячами в Наддніпрянській Україні, свідомо експортувалися на західноукраїнські території, де в умовах певної політичної свободи та лібералізації думок наприкінці ХІХ ст. постав справжній «український П'ємонт».

У категоріях взаємозв'язків і заплутаності, культурних, мовних та етнічних традицій формувалися ідентичності українців часів національного відродження ХІХ ст., причому у вигляді двох моделей. Перша – численних лояльностей (ідеологія шляхетського автономізму, федералізму, загальнослов'янської єдності як ідеал кирило-мефодіївців, місцевого патріотизму). Так, на індивідуальному рівні, зокрема у свідомості П.Куліша, перетиналися українофільські, росієфільські, турецькофільські, польські лояльності. Інша модель – виключної ідентичності (самоствійництво, інтегральний націоналізм). На персональному рівні носієм виключної української ідентичності був Т.Шевченко.

Зазвичай ідея відсталості, що присутня в українській національній свідомості, історієписанні та публіцистиці, асоціюється з ідеєю бездержавності. Зокрема В.Липинський пояснював «хворобу недержавності» українців об'єктивними (природно-географічними) та суб'єктивними (людськими – віра, воля, інтелігентність)

³⁶ Schmale W. A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>; *Idem.* Cultural Transfer [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

чинниками. Ще на початку ХХ ст. він визначав такі напрями подолання українцями відсталості / бездержавності. По-перше, «шкідливі наслідки нашого географічного положення на битім азійсько-європейським шляху» та «без природних границь» можна компенсувати організацією потужної військової, матеріальної та державної влади. По-друге, «шкідливі наслідки родючості нашої землі та сприятливості нашого підсоння» (клімату) можна здолати інтенсифікацією праці, що «привчить нас до витривалості, відучить від лінивства, матеріальної заздрости, зненависти та землекрапства і дасть величезну матеріальну силу нашій державі». По-третє, «шкідливі політичні наслідки» етнічної «неоднородности та гетерогенности» можна усунути, усвідомлюючи необхідність політичної й територіальної єдності «для нашого спільного життя на спільній землі». До речі, таку неоднорідність, гетерогенність автор сприймав як величезне багатство, при цьому різноманітні яскраві індивідуальності мають спричинитися до створення «нової, оригінальної і прекрасної української культури». Примітно, що запобіжниками «виродження нації» В.Липинський уважав «сильну авторитетну місцеву політичну владу» і вплив «будованої на принципах територіялізму та патріотизму державно-національної ідеології»³⁷.

У контексті вивчення проблеми відсталості видається слушною думка М.Тодорової, дослідниці цієї проблеми на матеріалах історії балканських країн, про швидкість сприйняття нового різними соціальними утвореннями, релігійними, віковими, гендерними групами тощо³⁸.

Глобального сенсу в такому ключі набувають спостереження В.Липинського про те, що особливості національної вдачі українців, їхня емоційність, чутливість є великою творчою силою, яка дозволить швидко зробити те, що в інших потребувало багато зусиль і часу: «Врешті наша емоційність, наш політично руйницький занадто чуттєвий темперамент може стати неоцінимою творчою силою, коли ми його шкідливі політичні наслідки надолужимо організованим і сталим вихованням в наших людях від ранньої молодости бракуючих їм в потрібній мірі розуму та волі». Ідея В.Липинського така: «Бо ця наша емоційність (набути якої не можна в жодній школі), при розумі, логіці, пам'яті і волі, які відповідною школою збільшити і виховати можна, дозволить нам нашою легкою запальністю, буйною творчою імагінацією і великою пристрасністю зробити в короткий час те, на що інші нації, з холодним і нечутливим темпераментом потребували б багато більших зусиль і багато більшого часу»³⁹.

Ідеї українського мислителя початку ХХ ст. звучать дуже сучасно, адже сплав розуму та волі, а особливо емоційності й чуттєвості як вродженої / ментальної риси національного характеру українців слугує передумовою подолання відсталості України внаслідок її імперської сабалтернізації у XVIII–XIX ст. Словом, зробити за короткий проміжок те, на що іншим націям і народам знадобилося багато часу й зусиль. Саме емоційність і чуттєвий темперамент українців зумовили швидкість сприйняття ними нового, переосмислення раніше набутого досвіду інших країн та власний рух уперед.

Як бачимо, у дискурсі нової глобальної історії концепт відсталості набуває зовсім інших смислів. По-перше, він втрачає негативні конотації, тобто не має генерувати у сучасному історієписанні та масовій політичній свідомості відчуття образи, приниженості або меншовартості. По-друге, у глобалізовану світ відсталість сприймається як історична даність – прояв самотності, варіант норми або напрям багатовекторності минулого й теперішнього.

³⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Ред. Я.Пеленський. – Кн.1. – К.; Філадельфія, 1995. – С.428–429.

³⁸ Див.: *Todorova M. Imagining the Balkans. – Oxford Univ. Press, 1997.*

³⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С.429.

REFERENCES

1. Bauck, S. & Maier, Th. (2015). *Entangled History*. *InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives*. Retrieved from: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html
2. Burguera, M. & Schmidt-Nowara, Ch. (2004). Backwardness and its discontents. *Social History*, 29, 3, 279–283.
3. Eisenstadt, S.N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29.
4. Kamenskij, A. (2018). K problem "vekovoj russkoj otstalosti". *Quaestio Rossica*, 6, 1, 185–206. [in Russian].
5. Luengo, J. & Dalmau, P. (2018). Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century. *Journal of Global History*, 13, 425–445.
6. Schäfer, W. (2010). Reconfiguring Area Studies for the Global Age. *Globality Studies Journal*, 31 December 2010. Retrieved from: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>
7. Schmale, W. (2010). A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration. *European History Online (EGO)*. Retrieved from: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>
8. Schmale, W. (2012). Cultural Transfer. *European History Online (EGO)*. Retrieved from: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>
9. Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford Univ. Press.
10. Wolf, E. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley.

Iryna Kolesnyk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Leading Research Fellow,
 Department of Ukrainian Historiography,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ikolesnyk2002@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

Backwardness Phenomenon from the Global History Perspective

Abstract. The aim of the essay is to analyze the concept of backwardness, the process of its resemantization (the change of meanings) in modern global history's context. **The research methodology** stands upon the principles of anti-colonial criticism (multiculturalism) and horizontal historiography (the concept of connections and entanglements). **The scientific novelty.** In traditional nationalism's discourse, backwardness meant a nation's "inadequacy", "underdevelopment", "unhistorical nature". Since the 1990s, due to the influence of the anticolonial criticism, the concept of backwardness has been perceived as otherness, exclusiveness. Within global history theory, backwardness is interpreted from the perspective of multi-vector historical development, the idea of "multiple modernities". Thus, any exclusivity in state or nation's history is perceived as a unique development's path, an alternative option of the historical norm. The phenomenon of backwardness is verified by the examples of three "peripheral" empires (Spanish, Russian, and Austro-Hungarian) within the 19th century. Spanish historians interpret backwardness as a "cultural" phenomenon and emphasize that the 19th century's history was defined by liberalism and imperialism, while Spain retained its status as a colonial empire. Russian scholars use it as a synonym to the concepts of norm and normality. They point out that the Russian empire's history in the 19th century was determined by simultaneously existing backwardness and catching-up modernization. At the same time, backwardness also had political implications, and was perceived as a "special" Russian path. In Ukrainian historiography, the idea of backwardness ("non-historical nation") tends to recognize polyvarietal history, thus denying the Western model of historical development as the only option. Such features of Ukrainian history as discreteness of the statehood, elites' discontinuities, transparency of cultural boundaries, polyethnicity, which used to be perceived as shortcomings (weaknesses), signs of backwardness, today can be turned into advantages. Ukrainian 19th century is presented by the binary model of backwardness & revival, therefore revival can be reread as a cultural transfer of the ideas, people and technologies. **Conclusions.** The concept of backwardness is being reinterpreted and testified to the Eurocentrism crisis. Backwardness, if considered as a tool of modern global history, loses its offensive, diminishing meaning, thus becoming a variant of the norm or a trend of the multi-vector history.

Keywords: backwardness, global history, history of empire, 19th century, Russia, Spain, Ukrainian history, "idea of connectedness and entanglements".